

*Світлій пам'яті професора
Степана Іщука присвячується*

**ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ
ЕФЕКТИВНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНО-ВИРОБНИЧИХ
СИСТЕМ (ТВС) В ЕКОНОМІЧНІЙ
ТА СОЦІАЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ**

**Гладкий О. В., Килівник В. С, Рудий Ю. Й.,
Руда І. В., Міщук А. А.**

ВСТУП

Дослідження передумов і факторів формування та розвитку різних компонентів життєдіяльності суспільства (промислових, агропромислових, соціальних) – це одна з найбільш сильних та виграшних сторін суспільної географії. Саме детальною розробкою теорії факторів території і аналізом їх впливу на конкретній місцевості в конкретних умовах, географічні науки істотно та виграшно відрізняються від регіональної економіки та політики. Однак, дослідження факторів, в силу своїх універсальності і комплексності, а також всезагальності і уніфікованості, в суспільній географії дещо відірвано від конкретних потреб управління регіональним розвитком, від менеджменту ефективного регіонального розвитку підприємства. Спрямування аналізу факторів території на вирішення конкретних проблем підприємницьких кіл – отримання максимального прибутку від особливостей розміщення підприємства у просторі – в наш час визначається особливою актуальністю.

Дослідженню передумов і факторів ефективності функціонування територіально-виробничих систем присвячені праці багатьох учених. В межах географії промислових комплексів ці питання досліджували А. Т. Хрущов, С. І. Іщук, Г. П. Підгрушний, В. І. Захарченко, Л. М. Корецький, М. М. Паламарчук, А. Ю. Пробст та ін., в межах агропромислових – Я. Б. Олійник, М. Д. Пістун, Н. І. Провотар, в межах соціальних комплексів – О. Г. Топчєв, О. І. Шаблій, А. В. Степаненко, Д. М. Стеченко, М. О. Слука, М. Д. Шаригін тощо. Серед зарубіжних учених, питання факторів ефективності

розміщення ТВС піднімалось в працях класиків теорії розміщення – Й. фон Тюнена, А. Вебера, Р. Льоша, В. Кристаллера, У. Айзарда, а серед сучасних учених – в роботах С. Джонса, М. Енрайта, Н. Калдора, Г. Кларка, А. Маршалла, К. Матсіями, Е. Мілля, М. Портера, Д. Старрета, Ж.-Ф. Тісса, М. Фельдмен, М. Фуджити, Р. Холла. Проте, цілісне бачення особливостей впливу передумов і факторів на формування регіональної економічної ефективності підприємства в системі економічної та соціальної географії ще не сформувалось.

1. Фактори ефективності функціонування територіально-виробничих систем

В сучасних умовах розвитку суспільства, *природно-географічні фактори*, які раніш займали провідну домінуючу роль у розвитку підприємств, почали все більше відходити на другорядний план і наразі мають лише допоміжні та додаткові функції. Все ХХ ст. переважна більшість промислових підприємств розвинених країн Європи та світу істотно залежала від наявності і територіальної доступності мінеральної сировини, палива, водних, у тому числі гідроенергетичних, лісових, морських ресурсів. На початкових стадіях науково-технічної революції залежність між розвитком промисловості, наявністю сировини і палива посилювалась. Споживання сировини, матеріалів, енергії, незважаючи на застосування нових ресурсозберігаючих технологій, наприкінці ХХ ст. зростало доволі високими темпами. Однак, із формуванням основних засад постіндустріалізму, значним розвитком модульних високотехнологічних виробництв, системи зв'язку і комунікацій та в наслідок переходу до інтелектуальних інформаційних технологій, вплив факторів наявності, розвіданості, умов видобутку, запасів та територіальної доступності природних ресурсів на ефективність виробництва постійно зменшується¹.

Природні ресурси, скоріш, залишаються найбільш характерним та важливим фактором розвитку добувних та переробних підприємств паливної, енергетичної галузей, чорної та кольорової металургії.

¹ Гладкий О. В., Килівник В. С. Сутність регіональної конкурентоспроможності локальних територіально-виробничих систем. Теорії конкуренції та практики визначення конкурентоспроможності в умовах безкоорієнтованого розвитку: колективна монографія / За ред. М. М. Меркулова; відп. ред. В. І. Захарченко; ОНПУ, ІДГУ. Ізмаїл, Одеса : Фенікс, 2020. С. 46–58.

Проте, навіть в таких традиційних "сировинно-орієнтованих" галузях активізується розвиток технологій з меншим рівнем сировинної залежності, найвища економічна ефективність виробництва формується не на традиційних організаційно- й інфраструктурно-пов'язаних комплексах підприємств-гігантів, а в малій металургії, альтернативній енергетиці, модульних гірничодобувних підприємствах. Класичними прикладами таких перетворень є не лише дрібні металургійні заводи в Україні (Бровари, Біла Церква, Чугуїв, Винники тощо), але й зарубіжні підприємства у складі кластерів з добування нерудних корисних копалин в Італії, Іспанії, Франції, описані в працях М. Портера та М. Енрайта.

Організація малих модульних виробництв, їх гнучкість на ринку і широка можливість пристосування до умов комерційного середовища, низькі затрати на виробничий процес, земельну та природно-ресурсну ренту, капітальне будівництво та інфраструктуру, високий рівень сприйняття нововведень та інновацій – все це, виявляється, має набагато більше значення, ніж близькість до джерел сировини, води, палива, енергії тощо. Однак, недооцінювати значення природних факторів не варто. Природні багатства, нарівні з трудовими, фінансовими, інформаційними та ін. складають основу конкурентоздатності будь-якого виробництва за ресурсним принципом. І наявність та доступність значних за обсягами, дешевих та стабільно-прибуткових природних ресурсів (особливо, паливних) в майбутньому складатиме основу конкурентної боротьби не лише окремих підприємств і їх об'єднань, але й різних держав та регіонів світу².

Як же можна оцінити в сучасних умовах ефективність територіальної наближеності до природних ресурсів? Традиційними методами радянських часів були затратні та балансові методи. Враховувались запаси ресурсів родовища і річні обсяги видобутку (при чому, парадокс: чим більше підприємство добувало ресурсів – тим краще й ефективніше, вважалось, воно працювало). При цьому, само собою розумілось, що підприємство-користувач має знаходитись у безпосередній територіальній близькості від джерела ресурсу. В основі такої концепції була формула приведених затрат Z

² Гладкий О. В. Теоретичні основи територіально-виробничого системотворення в національній економіці. Національна економічна діяльність і міжнародні економічні відносини: сучасний стан та тенденції розвитку : колективна монографія / Кол. авторів. Полтава : ПП «Астроя», 2020. С. 8–12.

$$3 = C + E_n \cdot K; \quad (1)$$

де C – собівартість одиниці продукції; K – капітальні затрати на виробництво одиниці продукції; E_n – нормативний коефіцієнт ефективності приведених капітальних затрат.

Зараз вважається, що ефективність використання природних ресурсів обов'язково має містити: 1) грошовий вираз продукції, що отримується від певного родовища (ділянки) і 2) дохід, що вираховується із суми, що є грошовим виразом продукту за вирахуванням поточних затрат.

В першому випадку, діє така формула:

$$R = g \cdot l \cdot S_d, \text{ де } l = L/S \quad (2)$$

R – грошова оцінка одиниці добутого (виробленого) природного компоненту; g – віддача одиниці площі джерела природних ресурсів (родовища, надр, земельної ділянки тощо); l – інтенсивність обробки джерела природних ресурсів, що дорівнює частці матеріально-трудових ресурсів, призначених для обробки джерела (L) на обсяги його запасів S (дебіт свердловини, обсяги мінеральної сировини, площу ділянки землі та ін.); S_d – обсяги запасів джерела природних ресурсів, що вибувають з виробництва.

В другому випадку, економічна оцінка ефективності використання природних ресурсів виражається тим доходом, що отримує рантє (як власник ресурсу) від його експлуатації. Його формула має такий вигляд:

$$D = p - c, \quad (3)$$

де D – дохід, отриманий від виробленої (добутої) продукції; p – грошова оцінка добутої (виробленої) продукції; c – затрати на виробництво (добування) продукції. Окрім узагальнених формул, існує економічна оцінка ефективності використання водних, мінеральних, лісових, рекреаційних та інших ресурсів. Всі вони пов'язані із балансовими запасами родовищ (територій), умовами їх експлуатації, затратами праці, технологій та капіталів на виробництво одиниці продукції. Однак, в даних формулах не враховується територіальний аспект ефективності використання ресурсів³.

³ Ішук С. І. Географія промислових комплексів : Підручник / С. І. Ішук, О. В. Гладкий. К. : Знання, 2011. 375 с. (Вища освіта XXI століття).

Одним з методів оцінки економічної ефективності власне територіальної наближеності до природних ресурсів є удосконалена формула *виробничо-збутового зонування*, тобто виділення зон найбільшої ефективності виробництва і поставки природних ресурсів та окремих видів продукції:

$$P = (P_2 - P_1 + T_2 D) / (T_1 + T_2) \quad (4)$$

де P – раціональний радіус перевезення природної сировини (продукції) в певних районах (містах, поселеннях); P_1 і P_2 грошовий прибуток (збиток) від видобутку (виробництва) одиниці сировини (продукції) в районах (містах, поселеннях); D – відстань між районами (містами, поселеннями); T_1 – транспортні затрати на 1 км при перевезенні сировини (продукції) в напрямку від першого району (міста, поселення) до другого, і від другого до першого – T_2^4 .

Історичні умови і фактори є одними із найбільш загальних та описових при оцінці економічної ефективності підприємства в менеджменті регіонального розвитку. Вони дуже важко піддаються формалізації та математичному моделюванню. Кількісно оцінити їх вплив майже неможливо. Однак, їх роль у формуванні регіональної ефективності підприємства дуже важлива. Вони дають змогу прослідкувати в часі процеси становлення і розвитку певної території та зміни в характері її системи господарювання і формування прибутку (його джерел, ресурсів, обсягів, перешкод тощо). Історичний аналіз прибутковості підприємств на території дає змогу встановити ті зміни функцій та характеру розвитку господарської системи, які формувались протягом різних історичних формацій. Найбільш ефективним методом дослідження історичних факторів економічної ефективності підприємства є *пороговий аналіз*.

Процес розвитку динамічних, ключових, високоприбуткових територій протікає дуже нерівномірно. Переважно він являє собою послідовність змін періодів стабільності і нестабільності, які супроводжуються істотними кількісними і якісними перетвореннями. Подібні зміни поступово накопичуються, однак, оскільки вони розвиваються на інерційній основі (на існуючій системі розселення населення і комунікацій, конфігурації природно-географічних об'єктів), то не здатні реалізувати себе належним чином. В результаті, збирається певна критична маса змін, за якої в межах

⁴ O'Donoghue D. A Note on methods for measuring industrial agglomeration / D. O'Donoghue, B. Gleave // Regional Studies. 2004. Vol. 38.4. P. 419–427.

певної високоприбуткової території починає бракувати ресурсів і можливостей подальшого розвитку та функціонування. Така критична маса називається обмеженням або порогом розвитку. Прийнято виділяти чотири групи обмежень, пов'язаних із: різноманітністю і особливостями природного середовища; існуючими системами землекористування; особливостями інфраструктури; інерцією в розвитку структурних елементів. Такими обмеженнями можуть бути природні перешкоди планомірному територіальному розвитку (річкові системи, гірські хребти, несприятливі території), міська межа, яка досить тривалий час може стримувати розвиток міста і розбудову нових районів, відсутність швидкісних та раціонально спланованих транспортних магістралей, застарілість виробничих потужностей тощо⁵.

Досягаючи порогу, раніш високоприбуткова територія втрачає ресурси і можливості подальшого розвитку. В ній накопичуються негативні фактори, які посилюють дисбаланс суспільного життя. Подальший розвиток та зростання ефективності господарювання вимагає пошуку нових джерел і ресурсів, зміну існуючої структури та нових підходів в регіональному менеджменті. Якщо такі ресурси і можливості будуть знайдені, тоді відбувається стрімке подолання існуючих обмежень і даний регіон переходить до нового етапу свого розвитку. Пороговий підхід дозволяє оцінити в ретроспективі всі попередні обмеження формування та розвитку високоприбуткових територій та на їх основі окреслити нові підходи щодо її ефективного регіонального менеджменту і зростання ефективності господарювання.

Фактор суспільно-географічного положення (СГП) займає серед інших дещо виняткове місце, оскільки власне положення кожного господарського об'єкту у просторі обумовлене впливом цілого ряду різних причин як природного так і суспільного характеру. Суспільно-географічне положення – це по суті сукупність важливих для функціонування підприємства просторових відношень до інших споріднених з ним суспільно-географічних об'єктів території. Саме ці відношення, їх конфігурація в просторі, характеристики інтенсивності, насиченості, періодичності, обсягів та якісних параметрів обміну ресурсами розвитку (речовиною, енергією, інформацією) відіграють дуже важливе значення при оцінюванні прибутковості (економічної ефективності) місцеполо-

⁵ Pontes J. P. Agglomerations in a vertically-related oligopoly. Portuguese economic journal. 2005. Vol. 4. P. 157–169.

ження підприємства. СГП виступає дуже важливим фактором і ресурсом розвитку, що визначає суспільно-економічну роль та значення підприємств на різних рівнях, їх участь у географічному поділі праці, особливості характер та інтенсивність зв'язків тощо.

Суспільно-географічне положення підприємства досліджується нами на макро- мезо- та мікрорівні. В першому випадку визначається роль та взаємовідносини підприємства в глобальних масштабах (або в міжнародному макрореґіоні) на світовому ринку, оцінюється характер його зв'язаності, участь у міжнародній інтеграції тощо. До уваги беруться показники абсолютні та відносні показники рівня експортної орієнтованості підприємства, участі в міжнародних економічних відносинах і торгівлі, рівня функціональної зв'язаності із світовими партнерами.

В другому випадку досліджується роль підприємства на загальнодержавному мезорівні, яка переважно зводиться до аналізу перерозподілу ринків сировини, робочої сили та реалізації готової продукції між підприємствами одного профілю (або в межах конкуруючих виробництв одного функціонального спрямування). До уваги беруться показники економічної ефективності підприємств певної галузі в різних регіонах України, на основі яких розробляються відповідні гравітаційні моделі потенціалів розміщення (за формулами Дж. Стюарта та ін.), а також моделі перерозподілу зон впливу окремих підприємств методом Вороного, що ілюструють розподіл функціональних зв'язків на території між окремими мезооб'єктами одного рангу.

Мікроположення охоплює систему відносин підприємства до найближчого оточення – навколишніх територій з населеними пунктами, магістральними транспортними шляхами, об'єктами природи і господарства тощо. На його основі встановлюється ефективність розміщення підприємства ТВС по відношенню до факторів його економічного зростання: місць компактного проживання населення, джерел сировини, водних та земельних ресурсів, транспортних комунікацій, осередків інформації та інновацій, ринків збуту тощо. В залежності від того, як сконфігуровані зв'язки на макрорівні, якої інтенсивності та на якій віддалі від підприємства знаходяться ті чи інші фактори економічного зростання, який характер мають їх зв'язки, суспільно-географічне підприємства мікроположення буває вигідним або невигідним. Каркасну структуру такого мікроположення можна оцінити за допомогою теорії графів,

в якій розраховується рівень центральності і зв'язаності окремих об'єктів мікропростору⁶.

Урбанізаційні і розселенсько-комунікаційні фактори. Одними з провідних суспільно-географічних чинників формування економічної ефективності підприємств є розселенські і транспортні (комунікаційні) фактори. Вони багато в чому визначають характер та інтенсивність розвитку підприємства, особливості її концентрації і спеціалізації та безпосередньо впливають на формування економічної ефективності господарювання. Серед показників, що характеризують вплив системи розселення на формування регіональної економічної ефективності підприємства, на нашу думку, слід особливо виділити рівень урбанізації, щільність міського населення, рівень дисперсності та скупченості міських поселень, а також їх сукупний розселенський потенціал⁷.

Урбанізація сама по собі впливає на рівень промислового освоєння території, кількісні показники розвитку підприємств, характер їх взаємопов'язаності та концентрованості. Міста мають велике комплексоформуюче і районоутворююче значення. Типовими формами територіальної організації виробництва, з якими пов'язаний додатковий соціально-економічний ефект діяльності підприємства є пункти, центри, вузли, агломерації. Особливо його помітно в двох останніх формах. Так, завдяки дії агломераційного і вузлового ефекту, підприємець отримує додаткові переваги від свого розміщення не вкладаючи ніяких додаткових коштів, а лише за рахунок унікальних властивостей урбанізованої системи розселення та розміщення господарства. Їх переваги детально окреслені в сучасній вітчизняній та зарубіжній науковій літературі, тому ми не будемо детально зупинятися на цьому питанні.

Щільність міського населення, а також рівень її дисперсності та скупченості визначають процеси вузлової та агломераційної концентрації підприємств, формування на їх основі локальних високоприбуткових кластерів (або ТВС). В результаті взаємодії виробництва і розселення формується територіальна структура господарства, елементами якої виступають різні форми зосередження людської діяльності. В залежності від природних

⁶ Fujita M. The new economic geography: past, present and the future / Fujita M., Krugman P. // Papers in Regional Science. 2004. Vol. 83. P. 139–164.

⁷ Fujita M. Economics of Agglomeration: cities, industrial location and regional growth / M. Fujita, J.-F. Thisse. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 466 p.

особливостей, характеру розміщення господарських центрів і розвиненості між ними транспортних зв'язків, складається системоутворюючий каркас територіально-виробничих систем. В дослідженнях різних учених, проведених в межах України, зазначається, що найбільш сприятлива для формування і розвитку високоприбуткових промислових комплексів (в основному, агломераційного типу) система розселення населення сформувалась в Київській, Харківській, Дніпропетровській областях, а також, з певними обмеженнями, в Одеській та Львівській областях. Менш потужні вузлові форми територіальної організації промислових комплексів активно розвиваються в Запорізькій, Кіровоградській областях та в ряді інших регіонів, де концентрація промисловості розвивається в основному лише навколо обласного центру.

Транспортні комунікації також виступають одним з провідних факторів формування високої регіональної ефективності розвитку підприємства. Вони не лише слугують основою об'єднання окремих поселень в єдину цілісну складну взаємопов'язану систему, але також є однією з головних передумов розвитку процесів вузлової концентрації, агломерування і зростання на цій основі економічної ефективності виробництва. В сучасних умовах, розвиток комунікацій починає відігравати ще більш важливе значення, оскільки стимулює зростання рівня інформаційної забезпеченості, науково-інноваційної спрямованості, ринково-комерційної активності, міжнародної орієнтованості різних видів людської діяльності⁸.

Розвинена мережа транспорту і зв'язку формує своєрідну властивість простору – комунікативність середовища⁹. Вона полягає у створенні специфічних економічно вигідних умов для розвитку різних видів людської діяльності, що виникають на основі зростання функціональної зв'язаності, контактності, консолідованості, модульності, емерджентності, конгломеративності, взаємній проникності та доповнюваності різних елементів соціальних систем. У висококомунікативних точках простору виникають і формуються складні форми територіальної організації суспільства – вузли, агломерації, метрополітенські ареали, мегалополіси та ін. Вони характеризуються

⁸ Clark G. L. The Oxford Handbook of Economic Geography / Clark G. L., Feldman M. P., Gertler M. S. New York, Oxford University Press, 2003. 742 p.

⁹ Гладкий О. В. Наукові основи суспільно-географічних досліджень промислових агломерацій : монографія / Гладкий О. В. ; [за ред. С. І. Іщука] ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К. : ВГЛ «Обрії», 2008. 360 с.

високим рівнем розвитку соціального середовища, глибокою перетвореністю ландшафту, підвищеними показниками ефективності різних видів людської діяльності та високим ступенем їх інноваційності, піонерності, прогресивності, репрезентативності, ринкової спрямованості, міжнародної орієнтованості, модульності. Це все описує індекс комунікативності поселень. Він же й визначає характер розвитку промислового комплексу території, його інтегрованість, зв'язаність, відкритість зовнішнім факторам, рівень інформатизації та модульності.

В Україні рівень комунікативності окремих поселень прямо залежить від людності міста і зростає із збільшенням чисельності населення. Так, відповідно, найвищий індекс комунікативності отримала столиця України м. Київ, а також ряд великих міст – ядер агломерування (Одеса, Львів, Харків, Дніпро) і вузлів (Запоріжжя, Маріуполь, Кривий Ріг та ін.). Цьому сприяли такі чинники: 1) всебічна розвиненість мережі різних видів транспортних комунікацій, 2) високі показники щільності магістралей, інтенсивності руху та пропускної здатності і 3) інтеграція ряду зазначених міст до європейських і євразійських транспортних коридорів. Завдяки високій комунікативності, середовище цих міст отримало поштовх до динамічного суспільного розвитку, активізації ринкових і підприємницьких сил, стрімкого перебігу соціальних процесів, формування прогресивних тенденцій в промисловому комплексі, репрезентативності на міжнародному рівні¹⁰.

В цілому, розвиток комунікацій та зв'язку тісно пов'язаний з показниками економічної ефективності виробництва, особливо в середовищі високорозвинених агломерацій України (Київської, Харківської). Наявність розвинутої мережі шляхів сполучення істотно сприяє формуванню додаткового економічного ефекту розвитку виробництва, підвищенню інтенсивності ринкових трансформацій і активізації підприємницької ініціативи, зростанню переваг розміщення високорентабельних галузей господарства ТВС.

Модульні науково-інноваційні фактори. Формування високого рівня економічної ефективності територіально-виробничих систем неможливе без активізації інноваційних процесів, прискореного впровадження у виробництво передових технологій і новітніх розробок.

¹⁰ Шваб Клаус Четвертая промышленная революция. М. : Эксмо, 2016. 208 с.

Під дією науково-інноваційного потенціалу підприємства ТВС набувають нових прогресивних рис, що істотно впливають на їх прибутковість. Відбувається: 1) скорочення затрат на «традиційні» фактори виробництва (землю, природні ресурси, ресурси праці тощо), що значно здешевлює виробничий процес та посилює конкурентоспроможність підприємства; 2) зростання модульності виробництва, підвищення гнучкості на ринку, що дає можливість швидко реагувати на коливання попиту на продукцію та впроваджувати адекватні заходи з модернізації і переорієнтації підприємства; 3) зміна характеру та режиму конкуренції, зміцнюється співробітництво, змінюється розподіл ролей конкурентів у здійсненні інноваційних проектів і організації інноваційних процесів; 4) зміцнення технологічної бази, посилення взаємозалежності різних господарських систем; 5) зростання рівня спеціалізації та сегментації підприємств, що посилює його унікальність і ефективність функціонування; 6) зростання процесів автоматизації і комп'ютеризації виробництва, його переважній орієнтації на розробку і впровадження інноваційних технологій, оптимізацію і переоснащення вже існуючих технологічних процесів і ліній; 7) спрощення та уніфікація системи управління підприємством¹¹.

В Україні останнім часом все більше зростає роль та значення наукового комплексу провідних центрів суспільного життя країни – Київського, Харківського, Дніпровського. За даними КВЕД, на 15 міст України (Київ, Харків, Дніпро, Миколаїв, Чернігів, Краматорськ, Запоріжжя, Одеса, Полтава, Черкаси, Кременчук, Львів, Кривий Ріг, Вінниця, Житомир) припадає майже 90 % всієї інноваційної діяльності держави, а на провідні центри – 53 %. Решта міських поселень має вкрай незначні показники інноваційних витрат, при чому з них виділяється 29 міст, витрати на інновації яких в загальнодержавних обсягах не перевищують 0,06 % в цілому. Це переважно малі і середні міста Карпатського, Північно-Західного, Подільського суспільно-географічних районів, а також деякі доволі великі промислові міста сходу України. Навколо крупних наукових центрів України, таким чином, формується середовища високого рівня дифузії та впровадження нововведень та інновацій. Використання їх наукового потенціалу істотно впливає на розвитку

¹¹ Кластерна форма територіально-виробничої організації: моногр. / В. І. Захарченко, В. М. Осипов, О. А. Паларієв / 2-ге вид., перероб. і доп. Рига, Латвія : "Baltija Publishing", 2020. 376 с.

та зростання прибутковості модульних інноваційних компаній та організацій¹².

Інвестиційні та зовнішньоекономічні фактори. Розвиток міжнародних інвестицій та активізація зовнішньої торгівлі мають вкрай важливе значення для підвищення регіональної економічної ефективності підприємств, оскільки забезпечують: зростання показників виробництва і збуту промислової продукції, посилення виробничого обороту; підвищення престижу товаровиробників країни та міжнародній арені, посилення впливу держави в світі; розвиток та загострення конкуренції (в т. ч. міжнародної), яка в свою чергу сприяє оздоровленню економічної ситуації в промисловому комплексі та зростанню економічних показників його функціонування; активізацію науково-технічних інновацій та впровадження новітніх технологій; підвищення екологічної безпеки виробництва і готової продукції; зростання рівня соціального забезпечення населення країни якісними та дешевими товарами і послугами¹³.

В регіонах, що мають яскраво виражену експорту орієнтацію та додатне сальдо зовнішньоекономічної діяльності, істотно підвищуються загальні показники прибутковості підприємств, які отримують широкі можливості для виходу на міжнародні ринки постачання сировини і матеріалів, науково-технічного та інноваційного обміну, збуту готової продукції тощо. Як показали проведені дослідження, до таких регіонів, перш за все, відноситься Дніпропетровська та Запорізька області (за рахунок експорту металів та готових металовиробів), а також м. Київ (через столичний статус). На другому місці за показниками міжнародного співробітництва українських підприємств знаходяться Львівська, Одеська, Миколаївська, Харківська, Волинська області. Основним фактором розвитку їх зовнішньоекономічної діяльності є прикордонне положення та розвиток партнерських відносин із сусідніми державами Східної Європи. Крім того, переважна більшість цих регіонів характеризується потужним промисловим потенціалом, продукція якого (товарів хімічної промисловості, гірничого комплексу, металоміст-

¹² Іщук С. І. Київська господарська агломерація: досвід регіонального менеджменту : монографія. / С. І. Іщук, О. В. Гладкий. К. : ВГЛ «Обрії», 2005. 240 с.

¹³ Fujita M. The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade / Fujita M., Krugman P. R., Venables A. J. MIT Press, Cambridge MA, 1999. 640 p.

кого машинобудування тощо) має експорту орієнтацію (Львівська, Харківська області).

Останнім часом помітне також зростання ролі українських підприємств на міжнародному ринку інвестицій та цінних паперів, особливо в галузі металургії, машинобудування та виробництва продуктів харчування. Так, за останні роки серед найбільш успішних інвестиційних проектів в промисловому комплексі України слід відмітити значний приток іноземних капіталів в галузі харчової промисловості, виробництва лісопромислової продукції, а також в машинобудуванні і металургії. Суттєвим моментом інвестиційних стратегій закордонних партнерів є те, що гроші вкладаються переважно в підприємства, розміщені навколо великих (в основному мільйонних) міст в найбільших міжнародно-привабливих регіонах.

Важливим питанням дослідження факторів регіональної економічної ефективності розвитку підприємства є намагання оцінити їх сукупний вплив на рівень прибутковості фірми в конкретних умовах. Такий математично-вивірений комплексний аналіз взаємопов'язаного впливу окремих факторів можливий за допомогою факторного і кластерного аналізів. Факторний аналіз дозволяє звести множину часткових показників до декількох найсуттєвіших факторів, а також встановити рівень їх завантаженості та кількісних параметрів впливу. За допомогою кластерного аналізу можна виділити групи (кластери) факторів, подібних за характером та інтенсивністю впливу на розвиток прибутковості підприємства. Таке групування дозволяє провести типізацію факторів і виявити групи найвпливовіших з них.

2. Раціональне природокористування і комплексна переробка сировини як провідний фактор економічної ефективності територіально-виробничих систем

Системоутворення і раціональне природокористування. Високі темпи розвитку виробництва в умовах науково-технічної революції обумовлюють прискорений ріст споживання і використання природних умов і ресурсів. У той же час технічна озброєність виробництва часто не супроводжується рівним за масштабом посиленням природоохоронних заходів. Це призводить до того, що в цілому ряді регіонів виникають серйозні проблеми забезпечення виробництва необхідними предметами праці, сировиною, напівфабрикатами, які можна одержати в процесі природокористування. Реальні можливості природокористування у великій мірі

обумовлені також розміщенням природних ресурсів, їх територіальним системоутворенням, що посилює регіональний характер виробництва.

Процес системоутворення нерозривно пов'язаний з природокористуванням. Тісні зв'язки між природокористуванням і виробничим системоутворенням обумовлюють необхідність хоча б наближеного визначення масштабів споживання у виробництві сировини, палива, а також лісу, металу, води та багатьох інших матеріалів. Особливо важливо мати можливість зіставляти виробничі потреби в ресурсах на перспективу з реально існуючими потребами сьогодні. Таке співвідношення можливе лише при наявності прогностичних даних в регіональному аспекті.

Співставлення обсягів виробленої продукції ресурсних галузей господарства із можливостями їх забезпеченості природними матеріалами необхідне перш за все тому, що розвиток виробництва і природокористування – це дві сторони єдиного процесу. Без росту природокористування неможливий розвиток виробництва, без розвитку виробництва неможливі раціоналізація природокористування і охорона природи. Природокористування – це поняття досить об'ємне. Воно включає в себе проблеми комплексного використання природних умов і ресурсів у певних територіальних поєднаннях, їх охорону, а в багатьох випадках відновлення і перетворення. Для господарства саме територіальні відмінності географічного середовища являють найбільший інтерес, бо вони визначають специфіку природокористування того чи іншого району з певним комплексом утворень.

Сучасні територіально-виробничі системи районів, в межах яких вирішуються важливі економічні завдання і проблеми природокористування, стають об'єктами географічних, економічних і спеціальних комплексних досліджень. Виділені на основі певної спільності в характері використання природних умов і ресурсів ці території охоплюють окремі адміністративно-економічні одиниці, пов'язані між собою спільністю економіко-географічного положення і спеціалізацію господарства, яка відповідає в основному характеру природокористування. Єдність території обумовлена також економічним, технічним, організаційним взаємозв'язком і взаємообумовленістю при різномасштабності розвитку продуктивних сил. Для формування єдиної території в багатьох випадках має значення історична спільність і взаємозв'язок виробничих утворень, які

входять в систему, а також розвиток єдиної виробничої і соціально-побутової інфраструктури.

Сучасні територіально-виробничі системи формуються дещо інакше, ніж це було у минулому. Вони створюються на основі принципу єдності суспільства і природи. Практика починає відходити від абсолютного протиставлення суспільства природі, вона все більше враховує необхідність планування географічного середовища як умови дальшого розвитку людського суспільства. Так, М. М. Некрасов, наприклад, вказував на те, що природні ресурси і їх регіональний розподіл можна розглядати як важливий елемент територіальних пропорцій господарства, свого роду фундамент, на якому будується економічна структура багатьох регіонів.

Розподіл природних ресурсів по території, їх якісна і кількісна характеристика залежать від природних факторів (геологічного, гідрологічного, ґрунтового та ін.). Однак господарське використання, економічна оцінка перетворюють природні ресурси в категорію економічну, яка має принципове значення для підвищення ефективності суспільного виробництва.

У наш час взаємодія суспільства і природи набула таких великих масштабів, що використання у виробництві різних природних ресурсів по суті веде до великих змін навколишнього середовища. В багатьох регіонах світу здійснюється цілеспрямована зміна довкілля не лише з метою використання природних багатств, але й для того, щоб радикально змінити умови життєдіяльності людства. В урбанізованих регіонах ці зміни є найбільш відчутними. Промисловість і транспорт викидають в атмосферу величезну кількість газів, технічне використання води призводить до зміни її хімічного складу, насичення тими хімічними елементами, які негативно впливають на здоров'я людини. Безперервний ріст видобутку і використання у виробництві природних ресурсів призводить до їх поступового виснаження і дефіциту. Особливо гостродефіцитними в багатьох районах є паливні ресурси і запаси прісної води. Вплив суспільства на природу став сьогодні настільки значним, що помітний екологічний дисбаланс, який може призвести в ряді регіонів до екологічної кризи. Різкі прояви екологічного дисбалансу помітні насамперед у великих промислових ТВС, в агломераціях, для яких характерне постійне перевищення концентрації шкідливих речовин в повітряних басейнах, дефіцит біологічно кондиційної питної води, нагромадження радіонуклідів та інших шкідливих речовин в натуральних харчових продуктах.

Швидкий ріст масштабів виробництва і розвиток техніки призвели до того, що раціональне природокористування в районах інтенсивного системоутворення виступає тепер важливою суспільною проблемою. Тому при оцінці ефективності технічних рішень поряд з економічною все більше уваги приділяється екологічній стороні проблеми, що висуває нові технічні завдання. До них перш за все відноситься зниження забрудненості атмосфери і стоків.

Найбільше занепокоєння викликає концентрація потенційно небезпечних виробництв в обмеженій кількості географічних точок, зокрема у великих промислових вузлах і старопромислових районах. Так, у п'яти найбільших містах України проживає понад 35 % міського населення і зосереджено 40 % підприємств енергетики; в містах з чисельністю населення від 500 тис. до 1 млн. чоловік (11 % міського населення) — більш ніж 50 % потужностей підприємств металургії; в містах із чисельністю населення 250–500 тис. чоловік (16 % міського населення) локалізується 43 % потужностей хімічного виробництва¹⁴.

Взаємодія суспільства і природи має досить суперечний характер, що проявляється в практиці природокористування. З одного боку, зростає обмін енергії і матеріалів природи, які використовуються виробництвом і перетворюються у продуктивні сили суспільства. З іншого боку, в ряді випадків погіршуються природні умови життя населення, порушується необхідна для життя людини рівновага між компонентами природи. Створені природою за мільярди років розвитку природні замкнуті системи також порушуються. Тому виникла необхідність принципово по-новому підійти до всієї практики природокористування. Перш за все необхідно в районах інтенсивного розвитку промисловості застосовувати активні форми і методи охорони природи, які б обмежували або й повністю запобігали забрудненню довкілля. При цьому, звичайно, виникають проблеми: підвищення якості умов життя людей; збереження і перетворення ландшафтів урбанізованих територій; регулювання відтворення використаних природних ресурсів у виробничих процесах; формування територіальних господарських систем з урахуванням перспективи розвитку виробництва.

Розвиток виробництва посилює суспільний вплив на природу, але цей вплив повинен бути цілеспрямований на те, щоб суспільство

¹⁴ Лаппо Г. М. Города России. Взгляд географа / Лаппо Г. М. М. : Новый хронограф, 2012. 504 с.

відчуло позитивні зрушення у взаємодії з природою, спрямовані на вдосконалення самої людини, її матеріальної і духовної культури. Прискорення технічного прогресу повинне відкривати широкі можливості до зняття антагонізму в протиріччях між суспільством і природою. Розвиток техніки, технології мусить привести до удосконалення зв'язків між суспільством і природою, відкрити необмежені можливості для створення біотехнічних систем управління природно-господарськими територіальними системами і районами.

Основні шляхи комплексного використання природних ресурсів і проблеми охорони природи. На сучасному етапі розвитку продуктивних сил комплексне використання природних ресурсів є однією з найактуальніших проблем природокористування. Зростання обсягів виробництва на планеті веде до постійного збільшення в обороті природних ресурсів – земельних, водних, мінеральних та ін. Особливо зростає використання у промисловому виробництві мінеральних ресурсів.

Забезпечення потреб господарства різних країн в мінеральній сировині відбувається в основному за рахунок розвідки нових родовищ, виявлення нових запасів корисних копалин, що розширює мінеральну базу. Це приводить до зростання видобувних галузей, а також одночасно до збільшення обсягів переробки мінеральних ресурсів. При зростанні масштабів переробки доводиться і експлуатувати ряд родовищ з гіршими якісними показниками, що відбивається на собівартості сировини і кінцевих продуктів. У цьому зв'язку гостро постала проблема раціонального використання мінеральних ресурсів на основі комплексної їх переробки.

Комплексне використання мінеральної сировини дозволяє максимально вилучати з кожної тони всі компоненти, а також переробляти відходи, одержуючи при цьому цілу гаму цінних і побічних продуктів. Отже, можна забезпечити підприємства сировиною шляхом раціональної переробки мінеральних ресурсів без збільшення їх видобутку і одержати при цьому значний економічний ефект. Рівень комплексності використання мінеральної сировини характеризується кількістю і переліком компонентів, які можна з неї вилучити. Створення нових технологій переробки, розвиток техніки дозволяє розширити коло корисних компонентів, які вилучаються із вихідної сировини, а також ефективно використовувати бідні, комплексні руди.

Позитивний досвід комплексної переробки сировини існує на підприємствах України, зокрема в Придніпровському промисловому районі. Тут створені потужні підприємства з видобутку, збагачення і переробки вугілля та залізних руд, добре розвинена чорна металургія. В районах налагоджено виробництво залізо-бетонних виробів на відвальних шлаках – щебні і шлаковому відсіві, відходи гірничодобувних і гірничопереробних підприємств використовуються в сільському господарстві. Металургійні шлаки, хвости збагачення, в яких є незначний вміст міді, молібдену, кобальту, можуть використовуватись як добриво.

Майже всі родовища корисних копалин містять ряд цінних компонентів які доцільно вилучати в процесі переробки. Так, в родовищах залізних руд міститься титан, ванадій, мідь, цинк, фосфор. У багатьох випадках економічна цінність попутних компонентів перевищує вартість основної сировини. Крім цього, при розкритті родовищ можна використати різні глини, піски, вапняки, що широко застосовуються у будівельно-індустріальних ТВС.

Комплексне використання мінеральної сировини дає значний галузевий і господарський ефект. Галузевий ефект виявляється безпосередньо при виробництві ряду елементів із відходів за рахунок зниження собівартості, зростання фондівіддачі, збільшення обсягу випущеної продукції, економії затрат на складуванні відходів. Господарський ефект виражається в економії транспортних витрат на перевезення сировини в різні райони, в підвищенні продуктивності сільськогосподарських земель, в зменшенні амортизації устаткування, в зниженні непродуктивних капіталовкладень на розвиток сировинної бази, в скороченні земельних площ під поховання відходів.

Створення великих ТВС добувної промисловості на базі мінеральних ресурсів, розвиток на місці видобутку переробних ланок з повним циклом виробництва має великий соціальний ефект. Він проявляється в раціональному використанні ресурсів, переробці всіх відходів, що негативно впливають на навколишнє середовище і в кінцевому результаті в поліпшенні життя і діяльності населення, створенні найкращих умов праці, у відновленні природи з метою організації рекреаційних зон відпочинку.

Комплексне використання мінеральної сировини — це одне з важливих державних завдань. Для його успішного вирішення необхідно створювати ефективні територіально-виробничі системи змішаного тішу з потужними ланками видобувної і обробної промисловості. В таких територіально-виробничих системах

досягається основна мета – найбільш повне вилучення корисних компонентів із вихідної сировини. Це, як правило, ускладнює технологію її переробки і приводить до виникнення нових проміжних стадій технологічного процесу, але кінцевий ефект виправдовує таке ускладнення.

За сучасного рівня розвитку продуктивних сил промислові ТВС можуть бути створені в будь-якому районі і в досить значних масштабах. Однак господарські затрати на створення промислових об'єктів, їх технічну оснащеність і соціальне облаштування, а також строки окупності в різних районах будуть різними. Відомо, що в районах з високим рівнем економічного розвитку проблеми системоутворення можна вирішити більш ефективно, а в районах з нижчим рівнем – з додатковими затратами. Тому в економічних районах важливо створювати такі системи виробництва, які б давали можливість найбільш раціонально використовувати природні ресурси кожного району. Для цього необхідно провести техніко-економічний аналіз з метою порівнювання всіх можливих варіантів використання того чи іншого виду ресурсів, що залягають в ряді регіонів. Вибирається той варіант, який забезпечує високу економічну ефективність видобутку, збагачення і переробки сировини, тобто дозволяє вирішити поставлене завдання з мінімальними суспільними затратами¹⁵.

Ефективність використання природних ресурсів залежить від цілого ряду факторів: природних, екологічних, технічних, соціальних, економічних та ін. Основними показниками ефективності розробки корисних копалин і створення на їх базі промислових виробництв виступають: собівартість і капітальні затрати на одиницю продукції.

Необхідно відмітити, що одним з важливих факторів, від якого залежить ефективність освоєння природних ресурсів в межах ТВС є умови залягання територіальних поєднань корисних копалин. Ще М. М. Колосовський в своїх працях наголошував на тому, що територіально-виробничі системи формуються на основі цілого ряду поєднань природних ресурсів, які стають базою для розвитку енерговиробничих циклів. Особливості географії мінеральних ресурсів полягають у тому, що хімічні елементи і їх речовини – корисні копалини – не випадково і не безсистемно залягають в надрах

¹⁵ Henderson V. How urban concentration affects on economic growth? The World Bank development research group. New York, 2000. 27 p.

і на поверхні Землі, а розподілені в певному порядку. А.Є. Ферсман просторове залягання хімічних елементів ставив у залежність від геологічної історії, ґрунтово-кліматичної зональності, а також сучасної тектоніки і географії. Він виділив ряд геохімічних систем, серед яких особливої уваги заслуговують геохімічні вузли – місця пересікання і накладання різнорідних геохімічних систем. Їх відрізняє унікальне за своєю природою поєднання мінеральних ресурсів і висока концентрація запасів, що особливо важливо для промисловості. Тому геохімічні вузли утворюють природну основу для формування територіально-виробничих систем.

Для підвищення екологічної ефективності комплексного використання природних ресурсів необхідно розширити переробку відходів виробництва в галузях, що виробляють з них різні, перш за все будівельні, матеріали і вироби. Розвиток гірничого виробництва у перспективі неможливий без врахування всіх видів попутно видобутої сировини, а також продуктів первинної і вторинної переробки корисних копалин. Значним резервом економії суспільної праці є утилізація відходів промислового виробництва. Так, для розвідки родовищ мінеральної сировини потрібно від 3 до 5 років, а для повного освоєння промислового виробництва – від 8 до 13 років. При використанні відходів виробництва потрібну сировину можна одержати за більш короткий термін, зекономивши при цьому значні матеріальні, трудові і фінансові ресурси.

Необхідність підвищення рівня комплексності використання мінерально-сировинних ресурсів України обумовлюється: ростом потреб на сировину в умовах обмеженості запасів основних видів корисних копалин і нерівномірності їх розміщення на території держави; підвищенням затрат на приріст одиниці запасів і видобуток мінеральної сировини, зниженням вмісту корисних компонентів в рудах, погіршенням умов експлуатації родовищ; збільшенням об'ємів відходів в процесі видобутку, збагачення і переробки мінеральної сировини у зв'язку з переходом на видобуток бідних (низькоякісних) руд; одержанням багатьох рідкісних і розсіяних елементів, що не утворюють самостійних родовищ і знаходяться в асоційованому вигляді із кольоровими металами.

Згідно з існуючими методичними розробками, черговість і ефективність використання мінерально-сировинних ресурсів визначається сумарними затратами на розвідку, видобуток, збагачення і доставку сировини. Крім того, враховуються кількісні і якісні характеристики компонентів сировини, можливості

взаємозаміни її окремих видів та інші показники. Однак збільшення видобутку і переробки сировини супроводжується збільшенням кількості відходів, що нагромаджуються у відвалах, шлакосховищах, які займають значні земельні ділянки і негативно впливають на навколишнє середовище. При цьому зростають непродуктивні затрати на вилучення і збереження відходів, що підвищує собівартість основної продукції¹⁶.

Ефективність комплексного використання сировини передбачає комбінування і територіальне зближення взаємопов'язаних виробництв, кооперування підприємств основного виробництва з іншими галузями для створення виробничої і соціальної інфраструктури. Це підвищує рентабельність видобувних галузей і сприяє охороні природних ресурсів. При комплексній експлуатації родовищ питання охорони навколишнього середовища повинні вирішуватись не з вузьководомчих позицій, а з урахуванням інтересів окремого регіону і всього господарства країни. В цілому підвищення ефективності використання мінерально-сировинних ресурсів може бути забезпечене за умови утилізації відходів та вдосконалення існуючих технологічних схем видобутку і переробки мінеральної сировини й орієнтації гірничого виробництва на нові технології закритого типу.

Комплексне використання природних ресурсів може дати очікуваний господарський ефект за умови відновлення використаних продуктів природи, яке передбачає перетворення відходів господарської діяльності в сировину для нових виробничих циклів, забезпечує відновлення економічної рівноваги у природі. Мова йде про те, щоб не допускати кризової екологічної ситуації. Незважаючи на це, в ряді регіонів країни виникають негативні явища, пов'язані з порушенням екологічної рівноваги в результаті інтенсивної господарської діяльності. Вони проявляються перш за все у забрудненні повітряного басейну шкідливими промисловими викидами, річок і озер – стічними неочищеними водами, в посиленні ерозійних процесів на територіях з розвитком інтенсивного землеробства, в заболочуванні значних ділянок і у виродженні а то й зникненні певних видів рослинності.

¹⁶ Richardson H. W. Economies and Diseconomies of Agglomeration. Urban agglomerations and economic growth. (Publications of the Egon-Sohmen-Foundation). Papers of a conference held in Zurich in 1993. Berlin : Springer-Verlag, 1995. P. 123–157.

Необхідно відзначити, що серед всіх проблем охорони навколишнього середовища найбільшої гостроти набула проблема водоспоживання і охорони вод. Проблема постачання підприємств водою стає фактором, який визначає розвиток продуктивних сил. Особливо важлива його роль в ряді промислових районів України, де сьогодні місцевих водних ресурсів вже на вистачає для повного задоволення зростаючих потреб у воді (Дніпровський, Криворізький, Харківський). Великої гостроти набула проблема забезпечення водою сільського, господарства півдня України, так як лише при зрошенні можна одержувати високі і сталі врожаї. Характерно, що лише 4 південні області (Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська) щорічно споживають 70 % всього об'єму води, яка витрачається на зрошення в межах України. За розрахунками вчених НАН України в Херсонській області на 1 км території рівень водозабезпечення складає 5,1 тис. м³ місцевого стоку, в Одеській – 10,9, тоді як в Івано-Франківській – 312, а Закарпатській – 625 тис. м³. Отже, забезпечення південних областей України необхідними водними ресурсами є одним з важливих завдань розвитку їх господарських ТВС¹⁷.

Сьогодні, незважаючи на те що господарство України відчуває певний дефіцит у воді, значна частина її витрачається при використанні безповоротно, а ще більша кількість скидається у водоймища в недостатньо очищеному воді. Тому необхідно якнайширше застосовувати нові технології, що забезпечують повторне використання води і її очищення. Це стосується в першу чергу таких галузей, як нафтопереробна і хімічна.

Серйозного значення набула проблема забруднення атмосфери у промислових районах, вузлах і агломераціях. Забруднення атмосфери викликає ряд хронічних захворювань дихальних шляхів, що негативно впливає на здоров'я людей. Воно також наносить шкоду рослинності, посилює корозію металів, послаблює міцність будівельних матеріалів. Для охорони повітряного басейну урбанізованих районів необхідно широко впроваджувати очисні споруди, безвідходні технології, а також озеленення промислових міст.

Ріст концентрації індустріального виробництва у промислових вузлах, де основу спеціалізації складають галузі хімічної промисловості, призводить до порушення екологічної рівноваги

¹⁷ Ішук С. І. Географія промислових комплексів : Підручник / С. І. Ішук, О. В. Гладкий. К. : Знання, 2011. 375 с. (Вища освіта XXI століття).

у навколишньому середовищі. Основними шляхами вирішення економічних, соціальних і екологічних проблем промислових вузлів є: впровадження маловідходних і безвідходних технологій, а також природоохоронних об'єктів на підприємствах; утилізація промислових відходів з метою одержання із них цінної для господарства продукції; суворе додержання технологічної дисципліни. Необхідно розробити програму взаємопов'язаного розвитку промисловості, сільського і рибного господарства, оздоровчих закладів тобто забезпечити комплексний підхід до природокористування.

Нарешті великої уваги заслуговує проблема збереження і рекультивуваці ґрунтів. Так, відомі факти засолення ґрунтів у південних областях України, пов'язані з непередбаченими наслідками зрошувальних робіт. З ростом міст все більше земель відходить під будівництво, промисловість і транспортну мережу. Багато високоякісних ґрунтових ділянок стають місцями для звалищ і промислових відходів, велика частина їх залишається під кар'єрами, які можна засипати, а місцевість рекультивувати.

Для збереження природних багатств України необхідно докласти багато зусиль і в першу чергу в районах високої концентрації промислового виробництва та інтенсивного розвитку сільського господарства. Цього можна досягти за умови комплексного міжвідомчого підходу до вирішення проблем природокористування. Ця об'єктивна необхідність виникає не лише з того, що постійно збільшуються масштаби впливу людини на природу, а й визначається цілісністю, єдністю самої природи, існуючою в ній взаємодією всіх її компонентів.

ВИСНОВКИ

Системні географічні об'єкти формуються у вигляді різних територіальних комплексів і систем. Територіальність є важливою ознакою цих утворень. Вони складаються з окремих територіальних частин, а також є територіальними частинами більших об'єктів. Для їхніх елементів характерні різна доступність між собою, розташування у межах регіону певного рангу, конфігурація, територіальна концентрація та інші територіальні параметри. Ці параметри істотно впливають на функціонування кожного утворення.

При виділенні територіально-виробничих систем мусять бути максимально враховані історичні особливості формування

господарства, природні умови, територіальне залягання мінеральних ресурсів, виробничий потенціал території, система поселень і економічне тяжіння галузей до головних центрів, що визначають рівень економічного і соціального розвитку територіальних систем господарства. Саме такий підхід дозволяє здійснити комплексний та змістовний аналіз ключових передумов формування та факторів розвитку територіально-виробничих систем в економічній та соціальній географії.

АНОТАЦІЯ

Розкрито ключові передумови формування та фактори економічної ефективності територіально-виробничих систем (ТВС) в економічній та соціальній географії. Проаналізовано природно-ресурсні, економічні, демографічні, розселенські, транспортні передумови. Запропоновано новий підхід до оцінки рівня комунікативності території. Проведено класифікацію різних передумов та факторів розвитку ТВС. Досліджено модульні науково-інноваційні та інвестиційні і зовнішньоекономічні фактори. Розкрито особливості раціонального природокористування і комплексної переробки сировини як провідних факторів економічної ефективності територіально-виробничих систем. Висвітлено особливості системоутворення і раціонального природокористування, а також основні шляхи комплексного використання природних ресурсів і проблеми охорони природи ТВС.

Література

1. Гладкий О. В. Наукові основи суспільно-географічних досліджень промислових агломерацій: Монографія. / Гладкий О. В. ; [за ред. С. І. Іщука] ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К. : ВГЛ «Обрії», 2008. 360 с.

2. Гладкий О. В. Теоретичні основи територіально-виробничого системоутворення в національній економіці. Національна економічна діяльність і міжнародні економічні відносини: сучасний стан та тенденції розвитку : колективна монографія / Кол. авторів. Полтава : ПП «Астрая», 2020. С. 8–12.

3. Гладкий О. В., Килівник В. С. Сутність регіональної конкурентоспроможності локальних територіально-виробничих систем / Теорії конкуренції та практики визначення конкурентоспроможності в умовах безпекоорієнтованого розвитку: колективна

монографія / За ред. М. М. Меркулова; відп. ред. В. І. Захарченко; ОНПУ, ІДГУ. Ізмаїл, Одеса : Фенікс, 2020 . С. 46–58.

4. Ішук С. І. Географія промислових комплексів : підручник / С. І. Ішук, О. В. Гладкий. К. : Знання, 2011. 375 с. (Вища освіта XXI століття).

5. Ішук С. І. Київська господарська агломерація: досвід регіонального менеджменту : монографія. / С. І. Ішук, О. В. Гладкий. К. : ВГЛ «Обрії», 2005. 240 с.

6. Кластерна форма територіально-виробничої організації: моногр. / В. І. Захарченко, В. М. Осипов, О. А. Паларієв / 2-ге вид., перероб. і доп. Рига, Латвія : “Baltija Publishing”, 2020. 376 с.

7. Лаппо Г. М. Города России. Взгляд географа / Лаппо Г. М. М. : Новый хронограф, 2012. 504 с.

8. Шваб Клаус. Четвертая промышленная революция. М. : Эксмо, 2016. 208 с.

9. Clark G. L. The Oxford Handbook of Economic Geography / Clark G. L., Feldman M. P., Gertler M. S. New York, Oxford University Press, 2003. 742 p.

10. Fujita M. Economics of Agglomeration: cities, industrial location and regional growth / M. Fujita, J.-F. Thisse. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 466 p.

11. Fujita M. The new economic geography: past, present and the future / Fujita M., Krugman P. // Papers in Regional Science. 2004. Vol. 83. P. 139–164.

12. Fujita M. The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade / Fujita M., Krugman P. R., Venables A. J. MIT Press, Cambridge MA, 1999. 640 p.

13. Henderson V. How urban concentration affects on economic growth? The World Bank development research group. New York, 2000. 27 p.

14. O’Donoghue D. A Note on methods for measuring industrial agglomeration / D. O’Donoghue, B. Gleave // Regional Studies. 2004. Vol. 38.4. P. 419–427.

15. Pontes J. P. Agglomerations in a vertically-related oligopoly. Portuguese economic journal. 2005. Vol. 4. P. 157–169.

16. Richardson H. W. Economies and Diseconomies of Agglomeration. Urban agglomerations and economic growth. (Publications of the Egon-Sohmen-Foundation). Papers of a conference held in Zurich in 1993. Berlin : Springer-Verlag, 1995. P. 123–157.

Information about the authors:

Hladkyi Oleksandr Vitaliyovych,

Doctor of Geographic Science,
Professor at the Department of Tourism and Recreation
State University of Trade and Economics
19 Kioto str., Kyiv, 02156, Ukraine

Kylivnyk Volodymyr Stepanovych,

Candidate of Medical Science,
Associate Professor at the Department of Physical Rehabilitation
and Medicine
National Pirogov Memorial Medical University
56, Pirohova str., Vinnytsia, 21018, Ukraine

Rudyi Yurii Yosypovych,

Candidate of Medical Science,
Associate Professor at the Department of Physical Rehabilitation
and Medicine
National Pirogov Memorial Medical University
56, Pirohova str., Vinnytsia, 21018, Ukraine

Ruda Iryna Volodymyrivna,

Candidate of Medical Science,
Associate Professor at the Department of Physical Rehabilitation
and Medicine
National Pirogov Memorial Medical University
56, Pirohova str., Vinnytsia, 21018, Ukraine

Mishcuk Anastasiia Andriivna,

Candidate of Economic Science,
Laboratory Assistant at the Department of Physical Rehabilitation
and Medicine
National Pirogov Memorial Medical University
56, Pirohova str., Vinnytsia, 21018, Ukraine